श्रीगणेशायनमः पंचविंशतितत्त्वज्ञानभवाप्रवान् आदिस्थैर्यनमस्तस्मैकपिलायमहर्षये १ अथातस्तत्त्वसमाख्याव्याख्यास्यामस्त्रिकश्चिद्दात्यन्तिकश्चित्रिविधेनदुःखेनाभिभूतः सांख्याचार्यैकपिलमुनिंशरणमुपागतः अथकुतोत्रनामसाध्यायश्चिद्वेद्याह भगवान् किमिहपरंपापात पंक्तिंज्ञात्वाकृतकृत्यःस्यात् कृपिलउवाच अथोप्रकृतयः १ षोडशविकाराः पुरुषः त्रैगुण्यं संचरः प्रतिसंचरः अध्यात्मं अधिभूतं अधिदैवं च पंचाग्निकुल्याः १० पंचकर्मयोनयः ११ पंचवायवः १२ पंचकर्मात्मानः १३ पंचपर्वाविद्याः १४ अष्टाविंशतिधाशक्तिः १५ नवधातु १६ अष्टधासिद्धि १७ दशमूलिकार्थाः १८ अनुग्रहसर्गः १९ चतुर्दशविधोभूतसर्गः २० त्रिविधोबंधः २१ त्रिवि मोक्षः २२ त्रिविधंप्रमाणं २३ रागनमरंणा पापं पंक्तिंज्ञात्वाकृतकृत्यःस्यात् नयुनस्त्रिविधेनदुःखेनाभिभू

२४ इतिसांख्यसत्त्राणिसमाप्तानि श्रीगणेशायनमः पुरुषः संजयत्याद्यः साचप्रकृतिरीश्वरी पाभ्यांसंसृज्यसः त्यं नंतत्रस्थोऽकोटयः १ कपिलासुरियंचशिष्यानगुरुत्विज्ञानाचापंचयोश्च प्रणामामिबुद्धिवृत्त्यैमिथ्यैकासर्वकाना णां २ समासतत्त्वागपालंभ्याख्यांपंचशिखस्यचभावागणेशः कुरुतेनत्वयाप्यापंदीपनं ३ विविक्तपुरुषस्ता ख्यं क्षसाधनमितियेभ्योविवेकतव्योयश्चविवेचनीयस्तदुभयंसत्त्रत्रयेणोमाशयः अथोप्रकृतयःप्रकर्षेणाकुर्वंतिप्र कृतयःतत्त्वांतरारंभकत्वंप्रकृतित्वमितिसामान्यलक्षणंतासांअव्यक्तम हदहंकारपंचतन्मात्ररूपाःतत्राव्या कृतमित्यशब्दादिगुणाभूसंसत्त्वादिगुणात्रयंचसाम्यावस्थोपलक्षितागुणाःप्रकृतिरित्येकंलक्षणं अकार्य्यागु णात्रयंचसाम्यावस्थोपलक्षितागुणाःप्रकृतिरित्येकंलक्षणं अकार्य्यागुणाइत्यपरंतथाप्रकृतिपर्य्यायाः

अव्यक्तंप्रधानंत्रस्यअक्षरंक्षेत्रंतमोमायाब्राह्मीविद्याऽविद्यामक्षरंनिःशक्तिःअजाऽत्माद्वयःसत्वादिगुणवतीसत्वाद्यतिरि
क्तामकृतिरितिनुनशंकनीयंकिंतुगुणाएवप्रकृतिःसत्वादीनामतद्धर्मत्वेतद्व्यत्वादितिसांख्यमवचनसूत्रेणसत्वा
दीनांप्रकृतिस्वरूपत्वहेतुनाप्रकृतिधर्मत्वप्रतिषेधान्नप्रकृतेर्गुणाइत्यादिवाक्यंतुवनस्पतिवद्गौडंसत्वंरजस्त
मइतिप्रकृतेरभवच्चगुणाइतिप्रकृतिकार्य्योक्तवचनंतुगुणानित्यत्वेनावाक्यविरोधेनमहत्तत्वकारणभूतकार्य्यसत्वादि
परमेवमहदादिसृष्टिहेतुगुणावैषम्याच्छपत्ते नच्चवैषम्यंसजातीयसंवलनेनप्रकाशादिफलोपहितःसत्वादि
व्यवहारयोग्यःकारणगुणानांपरिणामइतिराजेनाष्टविंशतितत्वपक्षोप्युपपादितोमन्तव्यःसत्वादित्रयंत
त्वेपिपुरुषोपकरणत्वान्नगुणाइत्युच्यते इत्थंचैषांसंयोगविभागादिमत्वयोगादानकारणत्वेनचमिट्टं

सुखदुःखमोहात्मकत्वप्रवाहःसुखधर्मधर्म्मभेदान्मनसःसंकल्पात्मैक्यवत्तानिचसत्वादीनिप्रत्येकमसंख्य
व्यक्तिकानित्यद्रव्यत्वादिधर्मैरन्योन्यसाधर्म्यवैधर्म्येचगुणानामितिसांख्यप्रवचनसूत्रात् अत्रहिसूत्रेलघुत्वादिना
वक्ष्यमाणसत्वानांसाधर्म्येतेनैवरजसामोभ्यांवैधर्म्यंएवंचसत्वादिनावक्ष्यमाणरजसांगुरुत्वादिनावक्ष्यमाणतमसांसाध
र्म्यवैधर्म्येउक्तइतितेषुत्रित्वचनंतु सत्वत्वादिविभाजकोपाधित्रयेणौपचारिकंवैशेषिकागमानवद्द्रव्यवचनवदिति तानिच
सत्वादीनिपरोपयोगमगुविभुपरिमाणकानित्यद्रव्यमहत्परिमाणत्वेऽनित्यत्वापत्तिःसर्वेषांविभुत्वेकार्य्यागांयदि
छिद्रत्वाऽनुपपत्तिःआकाशप्रकृतेर्विभुत्वमेवौचित्यात् ननुप्रकृतेश्चापरिछिन्नत्वेकत्वाऽक्रियत्वमितिसांख्यसि
द्धांतःसचविरुध्यतइतिचेन्नैवंगंधस्यपृथिवीव्यापकत्ववन्प्रकृतेर्व्यापकत्वं नच्चप्रकृतित्वस्यैशिकीभा

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

वप्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वे एकत्वेएकत्वे चसर्गभेदेननानात्वाभावः अक्रियत्वेचाध्यवसायाभिमानादिप्रतिनियता
क्रियाराहित्यंअन्यथाश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धप्रकृतिश्रीभस्याऽनुपपत्तेरिति मद्धत्यनुमानेचेत्थंमहदादिकार्य्येपक्षः सु
खदुःखमोहात्मकद्रव्यकार्य्यत्वेसतिसाधर्म्यकार्य्यत्वेसतिसुखदुःखमोहात्मकत्वादिति हेतुःवस्त्रादिकार्य्यशय्यासन
वदितिदृष्टांतः श्रुतिस्मृतीचाऽत्राऽनुमाहकस्तर्कः ननुसुखस्यांतरेवानुभवात् शय्यासनादौसुखेकिंप्रमाणंचे
न्नैतत्तास्मादितिचेन्न कारणगुणाहिकार्यगुणानारभंतइतिन्यायेनविषयेषुत्रिगुणाकार्येषुसुखदुःखमोहा
सिद्धेः परस्परमितिप्रत्ययवत्तच्चदनसुखंस्त्रीसुखमित्यादौसुखप्रत्ययाऽपिविषयेसुखाद्युचितम सुखदुःखो रम॰
त्पादकत्वाच्चतद्वत्तमेवसुखदुःखादिसिध्यति अंतः करणसुखादिहेतुत्वापिविषयेसुखादिकं सिध्यतिका ३

त्रादिभेदैरेकस्यावस्थादिव्यक्तेःसुखदुःखोत्पादकत्वाच्चतद्वत्तमेवसुखदुःखादिकंसिध्यति इतिमत्तमकृतिनिरु
पणं अथबुद्धिर्निरूप्यते त्रिगुणात्मकमाद्यंकार्य्यबुद्धिरित्येकंलक्षणंनिश्चयकृतिकमंतः करणंबुद्धिरितिद्वितीयंलक्ष
णं तस्याधर्मज्ञानवैराग्येश्वर्य्याख्यप्रकृष्टगुणयोगात्महत्संज्ञा तदपितृतीयंलक्षणं तस्यपर्यायाः मनोमतिर्मेहा
नत्रह्मापूर्बुद्धिर्धृतिख्यातिःप्रज्ञासंवित्स्मृतिरिति अनुस्मृतौवमहानात्मामतिर्विस्तृतिस्मृतिः शंभुश्चवीर्यवान्
बुद्धिः प्रज्ञोपलब्धिश्चतथाब्रह्माधृतिः स्मृतिः पर्य्यायवाचकैरेतैर्महानात्मानिगद्यतेसर्वतः पाणिपादश्चस
र्वतोक्षिशिरोमुखः सर्वतः श्रुतिर्लोकेसर्वमाव्यसतिसृष्टिज्ञानवंतश्चयेकेचिदनुध्याजितमन्यवः विमुक्ता
सर्वगवैतेमहत्त्वमुपपांतिवैधिस्मरेवादिसर्गेषुस्वयंभूर्भवतिप्रभुरिति इदमेवमहत्तत्वंअंशतोरजस्तमःसं

मेरेवपरिणतंसत्यप्रिज्ञीवानामुपाधिरधर्मादियुतंक्षुद्रमपिभवति महदुपरागादियरानभिति सांख्यमव
चनसत्त्वात महदहंकारमनश्चित्तयात्मकस्यांतः करणस्यमहत्तत्वमंकुरावस्थेति अत्रप्रकृतेर्महानित्या
दिःसृष्टिक्रमेणशास्त्रमेवममाणंदृमेवमहत्तत्वंकार्योश्वरस्यस्वयमुक्तयाधिः तेनैवचोपाधिनासर्वज्ञः सर्वे
श्वरःसर्वकर्तासर्वयात्मकः सर्वसंहर्तोवमात्मेसर्वकारणत्माधानानुमहत्तत्वमजायतमहानितियतः स्मा
त्तीकानांजायतेसत्त्वगुणेभ्यः क्षीभ्यमाणेभ्यस्त्रयोदेवाविज्ञज्ञिरेरजःसहितेभ्यस्त्रयोदेवाब्रह्मविष्णुमहेश्वराद
ति सर्वसंपन्नः क्रियाशक्तिमत्केवलमहत्तत्वोपाधिकः सत्त्वात्मेत्युच्यते सएवार्धसुषुप्तावर्धस्वप्नात्माज्ञइत्युच्य
ते समग्रसुषुप्तौतुसमग्रस्वप्नेननिर्विशेषचिन्मात्रस्वरूपेणावस्थानादीश्वरइत्युच्यतेश्रुतिस्मृतिपुराणेषु

सचमहांस्त्रिधातइकंविप्रो सात्त्विकोराजस्सश्चैवतामससत्त्रिधामहानिति ब्रह्मशंकरापेक्षयाप्याद्यैविष्णुरे
वाविर्भवतीत्यूर्ध्वमोंकपूर्वोंकथमोदिषुधर्मेणोर्ध्वगमनंउर्ध्वगमनेनभोगस्थानान्युपलक्षंतेतेनयात्तालभस्व
र्गादीनामपिसंग्रहः ज्ञानेनमोक्षोवैराग्येणप्रकृतिलयः पुरुषतत्वानभिज्ञस्यवैराग्यात्प्रकृतिलयोभवति ता
पाचोक्तपुराणेप्रकृतिचिंतकानधिकृत्यपूर्णेशतसहस्रंतुनिर्णीत्यव्यक्तचिंतकाइति अत्रप्रकृतिग्रहणेन
महदहंकारभूतेंद्रियाणग्रिगृह्यंते तत्रवैराग्यपर्वकंतेषुतेषुआत्मभावेनोपास्यमानेषुतत्तोहिप्रकृतावि
वश्यतेपूर्ववाक्यानंतरमेवदशसहस्रंतुनिर्णीतेंद्रियचिंतकाःभौतिकास्तुशतंपूर्णसहस्रंत्वाभिमा
निकाःवैकारशसहस्राणिनिर्णीतविगतज्वराइतिच अपंचमाप्रकृतिकोवंधइत्युच्यतेयोगिभिःमहदा

दिभावश्चवैकृतिकोवंधइति रोज्वर्येगाग्रतिघातःरोज्वर्येचाग्निमांद्यमितिवुद्धिर्व्याख्याताअहंकारोव्याख्यायतेमहत्तत्वादहंकारउत्पद्यतेअंकुरवच्छास्त्रावत्तस्यचाहमाकारइतिमत्वादहंकारइतिसंज्ञाअहंइतिमतेःकरणमहंकारइत्येकंलक्षणं रकारश्चेंद्रियोपादानत्वोद्वितीयंलक्षणंतन्मात्रोपादानत्वंतृतीयंलक्षणंतत्पर्यायाःअहंकारोभिमानश्चकर्तामंताचसम्मतःआत्माचप्रकृतीर्जीवोयतःसर्वोःप्रकृतयइतिकौमुदीकाअविशेषादितिचसचाहंकारस्त्रिविधःतदुक्तंकौमुदैवैकारिकस्तैजसश्चभूतादिस्तैजसःत्रिविधोयमहंकारोमहतःसंभवहतैजसानींद्रियाणिस्युर्देवावैकारिकादशरकारश्चमनश्चात्रसगुणोभयात्मकंभूततन्मात्रसर्गस्तुभूतादेरभवत्पजादति वैकारिकःसात्त्विकःतैजसोराजसःसगुणोसर्वेंद्रिये

पुसाहप्यरूपेणोत्कर्षेणोभयात्मकंज्ञानकर्मेंद्रियात्मकमित्यर्थःइंद्रियदेवतास्रष्टिर्व्याख्याताकर्मणेदौतोप्यवहींद्रियैंद्रमित्रकाखंडशैकादशश्चमहंकारोनिरुपणा अथतन्मात्राणांशब्दस्पर्शरूपरसगंधानिविशेषास्तईतिसूक्ष्मभूतानितन्मात्राःनिर्विशेषशब्दादिगुणावत्तद्रूपंतन्मात्राइतिसामान्यलक्षणंअहंकारोपादानत्वेसतितन्मात्रारंभकत्वंद्वितीयंलक्षणंचेतितन्नविशेषगुणावत्तन्मात्रलक्षणंनाविचपंचशब्दतन्मात्रस्पर्शतन्मात्ररूपतन्मात्ररसतन्मात्रगंधतन्मात्रंचेतिशांतघोरमूढाःपंचस्वपिविशेषाःशब्दत्वस्पर्शत्वादिजात्याख्याजातिविशेषारवमगंधारषड्जधैवताःपंचमश्चेतिस्वराःस्पर्शेशीतोस्मतेरूपेशुक्लत्वादयोविशेषःतेचश्वेतपीतरक्तश्यामहरितकपिशाःरसेमधुरत्वादयोविशेषाःतेचमधुरतिक्तकषायकटूम्लक्षा

रः षड्रसाः गंधे सुरभित्वासुरभित्वे गतौ विशेषैरहिता अविशेषास्तदिंद्रियाणि तन्मात्राः तेषां पर्यायाः तन्मात्राणि तमोविग्रहाः सूक्ष्मभूतानि अविशेषाद्विशेषारंभकत्वे पंचतन्मात्राः एवमष्टौ प्रकृतयोव्याख्याताः षोडशविकाराद्विद्वितीयं सत्त्वं श्रोत्रादशेंद्रियाणि पंचमहाभूतानि चैतेषोडशविकाराः तत्र श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि सप्तविषयकबुद्धिजनकत्वात्संचबुद्धींद्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि स्वस्वकर्मकरणात्पंचैव कर्मेंद्रियाणि तत्रोच्चारणंवाचः हस्तयोरादानंपादयोर्गतिः पायोरुत्सर्गः उपस्थस्यानंदः सर्वसहायत्वादुभयात्मकंमनः एतान्येकादशेंद्रियाणि तत्त्वांतरारंभकत्वेसति अहंकारमात्रोपादानकमिंद्रियमित्येकंलक्षणं अहंकारोपादानकत्वेसति शरीरसंयुक्तंक्रियाकरणमतींद्रियमिति द्वितीयंलक्षणं अथपर्यायाः इंद्रियाणि करणानि नियतानि वैकारिकाणि तैजसानि द्विविधेंद्रियनिरूपणं अथमहाभूतानि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशमिति सविशेषशब्दादिमत्त्वंमहाभूतत्वमित्येकंलक्षणं तत्त्वांतरारंभकत्वेसति आरंभकत्वंद्वितीयंलक्षणं सविशेषशब्दगुणकत्वमाकाशस्यलक्षणं सविशेषशब्दस्पर्शवत्त्वंवायोः सविशेषशब्दस्पर्शरूपवत्त्वंतेजसः सविशेषशब्दस्पर्शरूपरसवत्त्वमप्यां सविशेषशब्दस्पर्शरूपरसगंधवत्त्वंपृथिव्या एतानिविशेषलक्षणानि एतानिपंचमहाभूतानिपरस्परोपकारीणि अथामीषांपर्यायाः भूतानिविकाराः विशेषाः आकृतयः तमोविग्रहाः शांताघोरमूढाद्विविधोऽशविकाराव्याख्याताः पुरुषस्तत्त्वतृतीयंसत्त्वं अनादिः सूक्ष्मश्चेतनः सर्वगतः निर्गुणः कूटस्थोनित्योद्रष्टाभोक्ताक्षेत्रवित् अमलः अप्रसवधर्मीचेति स्वरूपः कूटस्थनित्यत्वेकंलक्ष

गं मुख्यभोक्तृत्वमित्यपरंलक्षणंवृत्तिसाक्षित्वमितितृतीयंलक्षणं अथपर्यायाःपुरुषआत्मापुमान् पुद्गलःजं
तुजीवःक्षेत्रज्ञःनरःकविःब्रह्मअक्षरःप्राणाःज्ञःपः सःगकइति गवमेतानिपंचविंशतितत्त्वानि गतद्वनातत्कृत
कृत्योभवति तथाचोक्तंपंचविंशतितत्त्वेनयत्रकुत्राश्रमेरतःजटीमुंडीशिखीवापि
मुच्यतेनात्रसंशयःसचपुरुषोनानासुखदुःखमोहजन्ममरणबंधमोक्षव्यवस्थातः जन्मादिव्यवस्थातःपुरु
षबहुत्वमितिसांख्यप्रवचनसूत्रात् पद्मेकःपुरुषःस्यात्तराकस्मिन्सुखितेसर्वेसुखिताःस्युःगवंसर्वत्रएवंपु
रुषबहुत्वसिद्धं गवंतावत्सांख्याचार्याःकपिलासुरिपंचविंशतिपंतंजलिप्रभृतयोन्यायवैशेषिकाश्चबहुपु
षानात्मत्वेनवदंति औपनिषदाश्चाचार्याहरिहरहिरण्यगर्भव्यासादयश्चाभ्योतिरिक्तमेकमेवनित्यंस्वरंस

वैषामात्मत्वेनवर्णयंतिकस्मादेवं पुरुषएवेदंसर्वमिति तदेवाग्निस्तदादित्यस्तिनदक्षरंतत्सवितुर्वरेण्यंयस्मात्प
रंनापरमस्तिकिंचित इतिसाहसर्वेषुभूतेषुस्थावरेषुचरेषुचवसतेकीमहानात्मापेनसर्वमिदंततंआत्मगोक्ष
मिकीटेषुस्वयाकेगविहस्तिनिपशुगोईशमशकरुपंपशुनिसूरयःगकमेवपश्यास्त्रंस्वर्गीवनेनेपुनःमुक्ता
मणिप्रवालेषुस्त्रीपुरुषेजनेतथातद्वत्मनुष्येषुतद्वत्तिर्यग्गादिषुःगकीयमात्माविज्ञेयःसर्वत्रैवव्यवस्थित
इत्यादिप्रमाणेभ्यःसांख्यास्तु आदिपुरुषविषयतपालयावशिष्टनिर्विशेषचिन्मात्रविषयतयावागात्मानिश्रुति
वाक्यानियोजयंति इतिपुरुषनिरुपणंएवंपंचविंशतितत्त्वानिव्याख्यातानि सांख्यकारिकाचमूलप्रकृ
तिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयःसप्तषोडशकस्तुविकारोनप्रकृतिर्नविकृतिःपुरुषइति इदानींप्र

षमसूत्रेणोक्तगुणात्मकप्रकृतेरुत्पत्तेरपिगुणानामवांतरविभागंतद्धर्मांश्चविवेचयितुंतत्समागासंचरप्रतिसं
चरोपोद्घातसंगत्याचसूत्रमवतरति त्रैगुण्यमिति ४ सत्वरजस्तमांसित्रयोगुणाः त्रिगुणंत्रिगुणमेवत्रैगुण्यं
तत्रसत्वंनामप्रकाशलाघवप्रसन्नताअभिष्वंगप्रीतिप्रीतिरूपाद्विलक्षणमनंतभेदंसमासतः सुखात्मकंरजो
नामशोकतापस्वेदःलोभीर्ष्यागोन्मादादिलक्षणानंतभेदंसमासतोदुःखात्मकंतमोनामअज्ञानापुरुषदैन्य
गौरवास्त्यनिद्राप्रमादादिलक्षणमनंतभेदंसमासतोमोहात्मकंएतेषांलक्षणानिसत्वंप्रकाशकंविद्या
न्रजोविद्यान्मवर्तकंतमोलयात्मकंविद्या त्रैगुण्यंनामसंज्ञितं एतेत्रयोगुणागवीत्यन्निस्थिनिलयहेतवः
इतित्रैगुण्यंव्याख्यातंदानीसगुणागुणाश्रुतिविषयीपयत्यर्थंसर्गादावुत्पत्तेस्वयंभुवंप्रलयावशिष्टनि

विशेषविन्यासार्थंचदर्शयितुंसृष्टिप्रलययोःसत्वंदयमवतीर्णे संचरः५ प्रतिसंचरः६ संचरःसृष्टिःप्रतिसंच
रःप्रलयःतत्रसृष्टिर्यथाअव्यक्ताख्याप्रकृतिःप्रकृतिसभावासंततात्रसर्गादौस्वयमेवक्षुभितासतासतीभाविनागयगा
वोजम्भतेअव्यक्तेननागयगनामकेनपुरुषेणसंपुज्यतेसज्ञानीयैरन्यैःप्रकृत्यंशैःन्यूनाधिकभावेनमिलिताह्यनी
चेतनाचेतनात्मकंमहत्तत्वमारभते ननुपुरुषस्यप्रकृतिसंयोगित्वेअसंगोह्यंपुरुषइतिश्रुतिर्विरोत्यतिचेत नः
विकारहेतुसंयोगस्यैवसंगशब्दार्थत्वात अन्यथाश्रुतिस्मृतिषुजडसंयोगिनोपियत्रयत्रस्यासंगताहृष्टतान
स्यात तत्रमहत्तत्वस्यस्वरूपेणमुख्योत्पत्तिःचेतनस्यतुअभिव्यक्तिरुपाकार्य्यतायोगभाष्येव्यासधृतवाक्यात्
नयथाकार्य्यतात्रत्पत्तिस्थित्यभिव्यक्तिविकारप्रत्ययाप्रयःवियोगान्यत्वधृतयःकारणंनवथास्थतमिति एव

मादिशक्तिरपिचेतनविशेषोमहतत्वकारणीभूतगुणात्रयसंबंधात्तस्यंभुवोप्याद्यावुत्पद्येतेउत्पत्तौचप्रमाणंप्रयो
गस्तागरेतस्माद्धिनिर्गतानित्यासर्वगाविश्वसंभवेतिवापदीपसंहितायांचशिवेच्छयापराशक्तिःशिवतत्वैकतांगता
ततःपरिस्फुरत्तारोसर्गतैलंतिलादिवेतिपंचरात्रेपिरुद्रमालोक्यतांशक्तिंसच्चिदानंदरूपिणीसमस्ततत्वसंघात
सूत्रंधिष्ठात्रीरूपिणीव्यक्तीकरोतित्योनोमकृतिंपरमःपुमान्मातुरासीज्जगन्मातावेदमातासरस्वती गु
णात्रयमपीशक्तिर्मूलप्रकृतिसंज्ञितातस्मादहंसमुत्पन्नस्तत्तैसैर्महदाभिरित्यादिशिवधाम्नाच्चसैवमकृत्स
धिष्ठात्रीदेवतामहालक्ष्मीःअंबाभवानीहैमवतीदुर्गेत्यादिपदैरभिलप्यतेपुराणादिषुसैववसीलाविग्रहे राम.
रादिपुरुषेणसमिलितासतीसृष्टिंपालयतितदुक्तंशंकराचार्यैःशिवःशक्त्यायुक्तोयदिभवतिशक्तःप्रभवितुं ८८

नचेदेवंदेवोनखलुकुशलःस्पंदितुमपिहरिस्तंसर्वत्रत्वानांनतदेवतानांचसदैवोत्पत्तिर्नेयाउत्पत्तिक्रमस्तुनिरूप
णाक्रमेणैवतत्तस्मान्महतोगुणांतरसंवलिताच्त्रिविधोहंकारउत्पद्यतेचेतनाचेतनात्मकःवैकारिकोराजसस्तामः
सश्चेतितत्तत्राहंकारात्संकल्पपूर्वकैरिंद्रियाणिपंचतन्मात्राणिचोत्पद्यंतेतत्रस्वयंभुवइंद्रियाणिदेवतारूपा
णिवैकारिकात्त्वगींद्रियाणिचतैजसात्तेषिंद्रियेष्वाद्यैमनउत्पद्यतेशब्दरागाश्रोत्रमस्मज्जायतेभा
वितात्मनःरूपरागात्पाचक्षुर्द्वारांगंयज्जिघ्रक्षयेत्यादिनामीस्त्यधमोरौश्रोत्रादीनांमनोरहितरागा
दिकार्यत्वत्रवणात्रंद्रियतन्मात्रयोश्चकार्यकारणभावस्याभावात्क्रमनियमोनास्तितत्रेंद्रियेषुना
सवांतरकार्यकारणभावःप्रमाणाभावात्तन्मात्रेषुत्वस्तिसपक्षाअहंकारश्चद्वतन्मात्रतस्तश्चद्व

तन्मात्रेऽहंकारसहितान्स्पर्शतन्मात्रंशब्दस्पर्शेभ्यगुणकंरवंक्रमेणैकैकगुणाद्वौपरंतन्मात्रत्रयमुत्पद्यते तत्रभूतन्मात्रेभ्यः पंचमहाभूतानिजायंतेतत्राहंकारात्संचतन्मात्रगणात्पुराणपंचमहाभूतानांचोत्पत्तीक्रमेपुराणेक्रमउक्तः सयथाभूतादिर्नभस्तुविकुर्वाणःशब्दमात्रंससर्जह आकाशंसुषिरन्तस्माद्भूमत्रंशब्दस्तस्यगुणआकाशस्तुविकुर्वाणःस्पर्शमात्रंससर्जह वायुरुत्पद्यतेतस्मात्तस्यस्पर्शोगुणोमतः इत्यादिक्रमेणोक्तिनत्वेवमाकाशादिभूतचतुष्टयस्यापितत्सांतरमकृत्रिमत्वापत्तेरकृत्रिमत्वेसिद्धान्तक्षतिरितिचेन्नआकाशादीनांस्पर्शादितन्मात्रेषुअहंकारोपरूभमात्रेणकारणत्वस्यपुराणोक्तत्वान्नदोषइतिरवंत्रयोविंशतितत्त्वानांसृष्टिःतेषुपंचमहाभूतानिवाजीयित्वाअहंकारंचवुद्धौप्रवेश्यसमष्टशक्तिंगशरीरसंज्ञकं

भवतिवहेरिंधनवत्तत्सनअभिव्यक्तिस्थानत्वात्तत्रसर्वपुरुषाणांस्वस्वीजभूतसकृत्तिसंयोगात्सजीवाबुद्ध्याकृतमलपुण्यपापनिमित्तेनैवचेहलोकपरलोकयोर्जीवानांसंसरणंभवति यागाश्चवुद्देरेववृत्तिभेदस्तौ-लिंगशरीरेपृथगनभिहितेवुद्धावेवांतर्भवति तस्यचलिंगशरीरस्यपरमसूक्ष्माणिपंचमहाभूतानिजः प्रधानान्यात्रयश्चित्रादिवत् आश्रयंविनासौकांतरगमनासंभवात् तदुक्तंसप्तम्यां चित्रंयथाश्रयमृतेस्थाणादिभ्योविनायथाछायातद्वदिनाविशेषैर्नलिंगमृतिर्निराश्रयंलिंगमिति इदंचलिंगशरीरमाद्यंस्वयंभुवःसमाख्यंचेतनस्योपाधिभूतमेकमेवसमष्टिरूपंजायतेतत्राव्यष्टिजीवानांसप्युपाधिभूतानिव्यष्टिलिंगशरीराणितदंशभूतानितत्तोविभज्यंतेपिनुलिंगशरीरान्तुत्रलिंगशरीरवत् तदुक्तंसांख्यप्रवचनसूत्रेणाव्यक्ति

मेरुः कर्मविशेषादिनिमनुनाप्यर्कं तेषांनवयवान्सक्ष्मान्षण्णामप्यमितौजसां संनिवेश्यात्ममात्रासुसर्वभूता
निनिर्ममेऽनि षण्णामिनिषूद्रियंसर्वेशिंगशरीरोपलक्षकंतयाचापमथैः सर्यभूः स्वलिंगशरीरावयवान्सू
क्ष्मान्त्यानन्त्यमात्रासाशवेतनेषुसंयोज्यसर्वेप्राणिनःसृजेदिति इतिलिंगशरीरनिरूपणंअथस्थूलशरी
रोत्पत्तिः दशगुणितमहत्तत्वमध्येऽहंकारस्तस्मिन्नपिदशगुणे व्योमतथैव व्योम्नपिवायुःवायावपितेजः
तेजसिदशगुणेजलंजलस्यापिदशगुणस्यमध्येपृथिवीसमुत्पद्यतेसैवस्थूलशरीरस्यबीजेअंडरूपेणापरि
णमते तस्यापिदशगुणितस्यांडरूपस्यपृथिव्यावरणास्यमध्येचतुर्मुखमवांतरब्रह्माणंसृष्टानहुरा
नानपिब्रह्मशरीरिणः स्थानंगतानससर्ज तथाचस्मर्यते तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्यैर्मेः करणैः सहस्रेत्र
ज्ञाः समज्ञापंतगात्रेभ्यस्तस्यधीमतइति पतुशेषशापिनोनारायणास्यनाभिकमलश्चोत्रचक्षुराद्यिभ्यश्च

तुर्मुखस्यविभोवः प्रपतेदैनंदिनसर्गेष्वेवकल्पमेदेनमंतव्यंदैनंदिनमस्पपेक्षेवहिनारायणाशरीरेप्रविशंति।
कीमूपसुप्तानांदेवानांचतुर्मुखादिक्रमेणाविभावःशेषशायिनःसकाशाद्वरनेनत्वाद्दिसर्गेषुदैनंदिनमस्त
पएवनारायणास्यनीलाविग्रहोगायनहिनिअस्मांस्रष्टौमहत्तत्वस्यावुद्धिपूर्वकस्त्रिगुणात्मकःसर्गःतदनं
तरंतदुपाधिकस्वयंभुवःसकाशादबुद्धिपूर्वकःसर्गःस्वयंभुवोऽगदेवताःस्वयंभुवश्चस्पनदेहनैरपेक्ष्येणा।
ज्ञानवत्तावद्विदेहादेवाइत्युच्यते तासुस्वयंभूरवेश्वरःनित्येश्वरानंगीकारात्देवतासुस्फुरकोदयःअवि
द्यानाद्यौपाधिकात्तत अविद्याद्यौपाधिकाच्चजीवकोदयश्चअविद्याद्यौपाधिकत्वेश्व राम.
जीविश्वरविभाजकेतदुर्तसर्गेशयद्वशेमायासजीवोपस्तयाद्दिनद्यजितदेवंसंचरोनिरुपितः।तत्रयद्य १२

स्माज्ज्ञायतेतस्यतदाप्रलयेनैवस्थितिःतद्युनिरेकेणैवतत्महारोपितत्वेवभवतितच्चोकंभारते तद्यस्माज्ज्ञायते।
तत्वंतत्रमविलीयते लीयंतेप्रतिलोमानिजायंतेचीनरीतरमिति श्रुतेवस्रष्टिस्थितिसंहारहेतुस्त्रीणरूप।
रिणामाःकूटस्थपुरुषस्यविवेकापेक्षयादर्शिताःसूक्ष्माअन्येषांपरिणामाःस्मर्यंतेयथा नित्यदाद्यंगभूता
निभवंतिनभवंतिच कालेनासत्स्ववेगेनसूक्ष्मत्वात्तन्नदृश्यतेइतिअतएवसर्वेजडवस्तुपरमार्थतःसर्वदै
वासदुच्यते तत्रच-तस्माज्जडवर्गोहिरज्यात्मैवपरमार्थसत्योदुःखभीरुभिर्हेयःपरमार्थसत्यत्वंचकू
टस्थनित्यत्वं तत्रकूटस्थनित्यत्वासंहत्यकारित्वचिन्मात्रत्वाद्यसाधारणाधर्मैरुक्तैःमहत्तत्वादिभो
क्तृभ्योविवेकश्चअत्र इदानींसदेवेत्यादिश्रुत्यर्थउपपाद्यते प्रतिसंचरंतेयत्रविशेषचिन्मात्रमात्मे

वशिष्यतेनरेवसरेवसोंमेरमप्यआसीदेकमेवद्वितीयमित्यादिश्रुतिषुसतत्रलक्षणंपरब्रह्मचंअद्वितीयत्वंतु
अवैधर्म्यविभागास्याभरेनेति इदानींमंतकालीनभगवत्स्मरणस्यपरमगतिहेतुत्वश्रवणात्तत्स्मरणस्य
चसाध्यात्मसाधिभूतसाधिदैवभगवद्नुचिंतनजन्यत्वाद्ध्यात्मादिविभागःमद्रूपेनेसत्रत्रयेणातत्र
प्रमाणंअंतकालेचमामेवस्मरन्मुक्त्वाकलेवरंयःप्रयातिसमद्भावंयातिनास्यत्रसंशयइति साधिभूताधि
दैवंसाधियज्ञंचयेविदुःप्रयाणकालेपिचमांतेविदुर्युक्तचेतसइतिसअध्यात्मअधिभूतंअधिदैवसत्र
त्रयस्यापिक्रमेणोक्तव्याख्या बुद्धिरध्यात्मंबोधव्यमधिभूतंअक्षरातत्रैवाधिदैवंअरंकुरोध्यात्मं अधि
मंतव्यमधिभूतंरुद्रस्तत्राधिदैवं मनोध्यात्मंसंकल्पयितव्यमधिभूतंचंद्रस्तत्राधिदैवंश्रोत्रमध्या

त्मं श्रोतव्यमधिभूतंदिशस्तत्राधिदैवंत्वगध्यात्मं स्पर्शयितव्यमधिभूतं वायुस्तत्राधिदैवं चक्षुरध्यात्मंद्रष्टव्यम
धिभूतंसूर्यस्तत्राधिदैवं रसनमध्यात्मं रसोधिभूतं वरुणस्तत्राधिदैवंघ्राणमध्यात्मं गंधोधिभूतंपृथि
वीतत्राधिदैवं वागध्यात्मंवचनमधिभूतं वह्निस्तत्राधिदैवं पाणिरध्यात्मआदेयमधिभूतं इंद्रस्तत्रा
धिदैवंपादोध्यात्मं गंतव्यमधिभूतं विष्णुरधिदैवं पायुरध्यात्मं उत्सर्तव्यमधिभूतंमित्रस्तत्राधिदै
वंउपस्थअध्यात्मं आनंदयितव्यमधिभूतं प्रजापतिस्तत्राधिदैवं एवत्रयोदशविधंचित्तयमपितत्रात्मा
नंसंघातमधिकृत्यवर्तनेनेदध्यात्मं त्रयोदशकरणवर्गःभूतानिअधिकृत्यवर्तनेनेदधिभूतंविषयवर्गः
देवतामधिकृत्यवर्तनेत्यधिदैवं करणाभिमानीदेवतावर्गःएतत्सहितेश्वरानुचिंतनस्यानंतकालीन

भगवत्स्थत्यापरमगतिफलं तस्मादेतच्चित्तपमवश्यं ज्ञातव्यमितिभावः सवेतनानांज्ञानफलंचोक्तंपंचशिखंप्रतिवाक्ये
नतत्वानियोवेदयतेयथाबहुगास्वरूपाराग्यधिदैवर्तंचविमुक्तपाप्मागतदोषसंघोगुणांस्तुभुंक्तेनगुणैः समुज्यते
तत्वानीतिनांत्रिकीसंज्ञातदर्शस्तु आत्मानात्मविवेकमतियोग्यनुयोगिनस्तथापीतेषांभावस्तनत्यस्वरूपनि
मित्तानिपुरुषतत्वस्वकृतित्वादीनिपंचविंशतिज्ञानयः धर्मेधर्म्मेभेदात्स्वरूपोपितत्वानीत्युच्यंतेपोवेदयते
वेत्तीत्यर्थः गुणाः सत्वरजस्तमांसिताम्येवस्वरूपाणितात्विकरूपाणियेषांतानिगुणास्वरूपाणिअधिदैवंचाध्या
त्माधिमतयोरुपलक्षणं गुणांस्तुभुंक्तेगुणास्तस्ववशेभवंतीतिनगुणैः समुज्यतेगुणावशेनभवतीत्यर्थः इ
तितत्पारः इत्यनोद्वितीयपारआरभ्यतेपंचस्रोतोंबुपंचयोन्युग्रस्रोपंचप्राणार्षिपंचबुध्यादिमूलंपञ्चा

राम. १४

वस्थापंचदुःखीयवेगंपंचाशद्वेदांपंचपर्वीमधुमत्यादिश्रुत्यर्थोपपत्तयेपंचकानिनिरूपयतिसत्वज्ञानेन पंचा
भिबुद्दयः १० अभिबुद्दिरभिमानरुछाकर्तव्यताक्रियाचेतिपंचाभिबुद्दिसंज्ञिनाःतत्राभिबुद्दिर्नामाभिमुख्यी
बुद्दिः इदमवश्यंकरणीयमितिरूपाबुद्दिरुक्तिः अभिमानश्चाहंकरोमीतिरुक्तिः इछाकांछासंकल्पोमानसीर
क्तिः कर्तव्यताज्ञानेंद्रियाणांशब्दादिविषयारुक्तिः क्रियावचनादिलक्षणाकर्मेंद्रियाणांरुक्तिरितिअभिबुद्धा
योव्याख्याताः पंचकर्मयोनयः ११ कर्मजन्माकर्मजनकाश्च धृतिः अद्यास्तुखाअविद्विषाविद्विषाचेतिपंच
वार्त्तिकर्मणांसंकल्पेमतिरुपायोभिरक्षतितत्रिरुक्तत्रातिरुश्रुधृतेरनद्रियलक्षणं अनस्ययाब्रह्मचर्य्योपज
नंयाजनंतपःस्वनमतियहोमः श्रद्धापालक्षणंस्मृतंअर्थोपीयस्तुमेवेतविद्याकर्मतयांसिच मायश्चित्तपरो

नित्यसुखेपंपरिक्लोतिता अविविदिषावेदनेकाप्रतिबंधकक्रियारूपा एकत्वंचपृथक्त्वंचनित्यवेदनचेतनं सूक्ष्मं
सत्कार्यमस्त्रीभ्यंतेषाविविदिषाहिसा आत्मनिरुक्त्वपृथक्त्वादिविषयिणीजिज्ञासाविविदिषेत्यर्थः एतासु
चतस्रोबंधायविविदिषैकामोक्षाय ज्ञानयोगप्रतिबंधकनाशकत्वंजन्यत्वात् तज्जनकत्वाच्च पंचवायवः१२
हृदिप्राणःपुरुषोपानःव्यानःसर्वशरीरगःउदानःकंठदेशेचसमानोनाभिसंस्थितः एतेपंचक्रियाशक्तिमरुतः
करणवृत्तिभेदाअपिवायुसमानगतिकत्वाद्वायुदेवताकत्वाच्चवायवइत्युक्तं प्रकर्षेणानन्याहमनात्माणइ
त्युच्यते अधोगमनादपानःभुक्तस्यानस्मरसादेर्विश्लेषणाद्विजृंभणाच्चव्यानइत्युच्यते उद्गारवमनादिकं रामः.
करोतीत्युदानस्तेनगीयतेभुक्तसम्यक्संनयतीतिसमानःतेनांत्रेणाअपीन्येनागकूर्मकृकलदेवदत्ता १५

धनंजयाख्याअत्रैवांतर्भवंतीत्येतेपंचप्राणाव्याख्याताःपंचकर्मात्मानः १३ वैकारिकस्तैजसोभूतादिःसानु
मानोनिरनुमानश्चेति कर्मात्मानःकर्मिणइत्यर्थःतत्रवैकारिकःशुभकर्मकर्तातैजसोःशुभकर्मकर्तृभूतादि
र्भूतकर्मकर्तासानुमानःशुभमहत्कर्मकर्तानिरनुमानोःशुभमहत्कर्मकर्तृइतिपंचकर्मात्मानोव्याख्याताः
इदानींपंचाशद्भेदंपंचपर्वामधीमहइतिश्रुत्यापर्वनियवुद्धेःपंचाशद्गुणनवहुभिःसर्गैरुद्दिशति पंचपर्वा
विद्या अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाःतेशजनकत्वात्तत्केशाइतियोगेपरिभाषिता अस्मितादी
नांचतुर्णामविद्याकार्यत्वादविद्यात्वं अस्मिताअनात्मन्यहंधीःअविद्यास्मितयोरयंभेदःअवि

द्यायामधिकरणमपिपृथक्भासते अस्मिताया॑न्तायेरूपतेपिनाधिकरणंभासतइतिविषयेषूत्कटेछारागद्वे
षःप्रसिद्धःअभिनिवेशोमरणात्रासःविदुषामपिस्वरसवाही अमादिमरणादुःखानुभवजनितवासनाजन्मः
मृतिस्मृतिपुराणेषुगतेअविद्याभेदात्तमआदिशब्दैःपरिभाषिताःतमोमोहोमहामोहस्तामिस्त्रोंधतामिस्त्र।
श्चेतितत्रतामकूनरकूमहत्तामतत्रतामकाःतेचविषयभेदाद्विषष्टिभेदाःतेयथाअष्टमकृतिषुआत्मत्वारो
पाद्दशभेदंतमःदेवाअणिमाद्यष्टविधमैश्वर्यमात्माद्यवयवमन्यजात्यभिमानिनोभवंतिसोभिमानीमोहो
ष्टविधःदशेन्द्रियविकेषुदशसुविषयेषुप्राप्तेषुमुह्यतिमन्यतेसोभिमानोमहामोहोदृग्विधःअणिमा ग्रम.
द्यष्टगुणोस्वर्गेदृग्विधविषयेचमज्जितहतस्मयदुःखमुत्पद्यतेसतमिस्त्रोष्टादशविधःदेवाअणिमाद्या १६

एकमेश्वर्यशब्दार्थीश्वरशविषयानभुंजानाःक्षपशंकयात्रसंतिसत्रासएवाष्टादशविधोंधतामिस्त्रइतिद्विषष्टिभे
दाएंचपंचविंशा अष्टाविंशतिधाशक्तिः१५नवधातुष्टिः१६अष्टधासिद्धिः१७तत्राशक्तयःएकादशेंद्रियवधाः
सप्तदशबुद्धिवधाःतत्रेंद्रियवधाःस्वस्वार्थक्रियाऽक्षमतारूपाःफलतोबुद्धेरेवते वाधिर्यकुष्ठितांधतंजडता जि
घ्रातयास्कृतांकीर्णपंगुत्वंक्लैब्योदावर्तेमुग्धताःसप्तदशबुद्धेरेववधास्तुष्टिसिद्धीनांविपर्ययरूपाःतत्रतु
ष्टिविपर्ययाःनाम्निप्रधानामितिज्ञानमस्मेत्यभिमीयतेमह्यतंनास्तीतिज्ञानंमज्ञानसंसिद्धाअहंकारो
नासीतिमोहानेवसंतिपंचतन्मात्रारागीतिदृष्टिरदृष्टिःविषयाणामर्जनेप्रवृत्तिरसुताररक्षणेप्रवृत्ति
सुताराक्षयदोषमपश्यतःप्रवृत्तिरसुनेत्राभोगासक्तिरसुमात्रिकाहिंसादोषमपश्यतोभोगेप्रवृत्तिरनुत्त

मांभसिकाश्चितुष्टिविषयोपरमांचनवधासिद्धिविपर्य्योसाश्रयोबुद्धिवधाश्चयंते नानात्वमूहमानस्यैकतानुसंधानं
शब्दैः स्तुतारमुच्यते" श्रवणाद्धियोनयहणमस्तुताराधयानानात्मज्ञोमुक्तश्चिंत्युत्वाविपरीतंमतिपद्योनात्मा
ज्ञोहंमुक्तश्चिंअध्ययनश्रवणानिरुस्यापिजश्चात्वाश्चसंकाशास्त्रोपहतबुद्धित्वाद्यपंचविंशतितत्त्वज्ञानसिद्धिर्न
भवतितश्चानंपराआध्यात्मिकेनदुःखेनचाभिभूयतेतश्चानमस्मीदं एवमाधिभौतिकेनदुःखेनाभिभूय
तेतन्मोहमानंएवमेवाधिदैविकेनदुःखेनाभिभवःप्रमुदितमिति सुहृदुपदिश्यात्मनिज्ञानात्मबुद्धिरम
र्षंकंस्वहानमनर्थंकंज्ञात्वाहानमपास्यगुरुणादुःखेजातेमोरःप्रमुदिता एवमसौसिद्धिविपर्य्ययाध्यात्मा
नाःएवंसप्तदशबुद्धिवधाख्याताःनवधातुष्टिरुच्यतेतत्रकारिकाआध्यात्मिकाश्चतस्रःप्रकृत्युपादा

नकालभाग्याख्याःबाह्याविषयोपरमात्पंचनवतुष्टयोभिहिताःकुतश्चित्स्वीकारेणापरिणममानाप्रकृतिरेव
ज्ञानंकरिष्यतीतिश्रुत्वापातुष्टिःसामकृत्वास्थानस्याअस्मेतिसंज्ञामवज्ञ्यैवज्ञानंभविष्यतीतिश्रुत्वामवज्ञ्यो
पादानेनपातुष्टिःसासप्तिसंज्ञाकालेनैवज्ञानंभविष्यतीतिश्रुत्वामवज्ञ्यापवहकालेनपातुष्टिःसोघसु
च्यते भाग्येनैवज्ञानंभविष्यतिमरालसावालकानामिवेतिकुतश्चिच्छ्रुत्वापातुष्टिःसाश्रुष्टिरितिसंज्ञाश्च
तास्रश्चतस्रआध्यात्मिकाःअथबाह्याःपंचशब्दादिषुविषयेषुपंचसुअजैनरक्षणाश्रयभोगहिंसादिदोषद
र्शनाद्यानिरुतितुष्टपस्त्वेकातुष्टिरपारमुच्यते द्वितीयासुपारं तृतीयापारंचतुर्थीअनुत्तमांभस्किापं
चमीउत्तमांभःइतिनवतुष्टयोव्याख्याताःअपाश्रोसिद्धयः तत्रकारिकाऊहःशब्दोध्ययनंदुःखविघा

तात्रयःसुप्तप्राग्निःशर्वश्चसिद्धयोयोसिद्धेःपूर्वोकुशश्त्रिविधःअस्यव्याख्याभगवत्कपावशाद्दृहनेनमकैंगी
वपत्तज्ञानमुत्पद्यतेसाप्रथमासिद्धिस्तारेत्यभिधियतेशब्दअवणमात्राद्यत्तज्ञानंसाद्वितीयासुतारासिद्धभा
वेनाध्ययनेनयत्तज्ञानंसात्तृतीयातारणतारेति पराध्यात्मिकस्यदुःखस्यापनोदकंज्ञानमुत्पद्यतेसाचतु।
र्थीमोदेति पराधिभौतिकस्यापनोदकंज्ञानमुत्पद्यतेसापंचमीसिद्धिःप्रमुदितेति पराधिदैविकस्यदुःखस्यनाश
कंज्ञानमुत्पद्यतेसाषष्ठीप्रमोदमाना यत्सुहृत्संसर्गितयाज्ञानमुत्पद्यतेसासप्तमीरम्यकेति यत्तेनेन
परितोषितादुरोर्ज्ञानमुत्पद्यतेसाश्मीसप्तमुदितेति आसुमत्यमाख्यस्योदुःखविद्यातात्मकानांमुख्यानांति रम.
स्रोतसिद्धीनांअंकुशःआकर्षकःसाधकइतिपावनसिद्धयस्तेतारणासिद्धाशब्दज्ञानेप्रतिबंधका १८

त्वाद्सिद्धयएवमाचार्य्याशयःएवमष्टसिद्धयोव्याख्याताःइदानींसांख्यशास्त्रस्यषष्टितंत्रतत्रभिधाद्यपंचाशत
बुद्धिसर्गेषुद्दशान्यान्यरूपसिस्त्रेणादशमूलिकाथीः १८ अस्मिन्मेकत्वमथापीवत्वंपराथीमन्यत्वमकर्तृताचपो
रुषयोगोवहवःपुमांसःस्थितिःशरीरस्यचशेषवृत्तिःमत्तयोःप्रकृतिपुरुषयोरर्थाधमीमूलिकाथीः अस्मिंतंजडवर्गा
दित्वंअकर्तृताचपुरुषस्यैव योगोवियोगश्चहयोःबहुत्वंपुरुषस्यजीवन्मुक्तस्यसंस्कारमात्रेणाचक्ष्य
मिचत्तशरीरस्यचपास्थितिःसाशेषवृत्तिःपुरुषस्यइतिदशपदार्थीःमन्यएसर्गास्याःपंचाशत्एवोकारणेचद
शमूलिकाथीःएवंषष्टिपदार्थीउक्ताइतिषष्टितंत्रमुच्यतेइदानींपंचतन्मात्रसर्गंसूत्रयति अनुग्रहस
र्गीः १८ पंचतन्मात्राअनुग्रह्योपादानकारणत्वेनस्वीकृतयःसर्गःसोनुग्रहसर्गःपंचानांतन्मात्राणां।

सचनुर्मुखसनकादीनांसप्तमीनाविग्रहसर्गोयंचाभक्तानामनुग्रहार्थंसोप्यनुग्रहसर्गः पंचतन्मात्रेम्यश्चवरद्रा
नीभूतसर्गमुद्दिशति चतुर्दशविधोभूतसर्गः२० ब्राह्मआजापत्यस्तथैवैंद्रगांधर्वयाक्षराक्षसपैशाचश्चेत्यष्टौदेव
सर्गः पशुपक्षिमृगसरीसृपस्थावरश्चेतिपंच विधास्तैर्यग्योनाः मानुष्यश्चैकविधोब्राह्मणाद्याश्चातुर्वर्ण्यात्तरतिः
गवाद्यिमशकांताः पशवः गरुडादिमशकांताः पक्षिणः सिंहादिमृगांतोनाः मृगाः शेषादिरुंडभागाः सरीसृपाः प
नसादिस्तंबांताः स्थावराइति अत्रचकारिकाअष्टविधोदैवस्तैर्यग्योन श्चपंचधाभवति मानुषश्चैकविधः स
मासतोभौतिकः सर्गइति एतत्संसारमंडलमुक्तं अन्यानप्यनुक्तान्सर्गानुद्दिशतिसूत्रपेण त्रिविधोबंधः शत्रि
विधोमोक्षैस्त्रिविधप्रमाणं २३ तत्रप्राकृतिकोवैकृतिकोदाक्षिणाइतित्रयोबंधः प्राकृतोष्टप्रकृतिः। राम. १८

षभिमानरूपः द्वितीयस्तुमनुजिनानामपिशब्दादिषुमनसः संगस्तृतीयस्तुगृहस्त्र्यादीनांकामोपहतचेतसांअभि
चारपरिकारक्षिणांरक्षणादाक्षिणोबंधः उर्ध्वंचपंचशिखवधतत्रैकेनप्राकृतेनतुबंधेनतथावैकारि
केणाच दक्षिणाभिःस्तृतीयेनबद्धोजंतुर्विवर्तते त्रिविधोमोक्षः मोक्षश्चैविध्यंचोक्तं आद्यस्तुमोक्षोज्ञानेनद्विती
योरागसंक्षयात् कृच्छ्रक्षयात्तृतीयस्तुव्याख्यातंमोक्षलक्षणं ज्ञानोद्रेकादविद्यानिवृत्तिरूपरागः रागसंक्षया
द्द्वितीयोयशमरूपोद्वितीयः कृच्छ्रक्षयाद्धर्माधर्मकरणरूपात् धर्माधर्मानुत्पादनरूपस्तृतीयः एतत्तज्ञान
द्वारभूतत्वान्मोक्षत्रयं तथाचगीतमस्त्रेदुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापायेतद
नंतरापायादपवर्गइति आत्यंतिकीत्रिविधदुःखनिवृत्तिरेषमुख्यमोक्षः सचैकविधएवतत्कालोप

रार्थीकांमिछपर्थमागान्पुरुषति नहिप्रमाणेनविनावस्तुसिद्धिरितित्रिविधंप्रमाणं प्रत्यक्षानुमानशब्दइति तत्रा
नधिगतपथार्थज्ञानंप्रमातत्करणंप्रमाणमितिसामान्यलक्षणमेकंअर्थाकारानधिगतयथार्थीतःकरणवृत्ति
र्द्वितीयंतच्चप्रत्यक्षंइंद्रियजन्यमनधिगतपथार्थज्ञानंप्रत्यक्षप्रमातत्करणंप्रत्यक्षप्रमाणंइंद्रियजन्यानधि
गतपथार्थीतःकरणवृत्तिरितिद्वितीयंअनुमानेनाम्नयथार्थलिंगज्ञानाज्ज्ञायमानंज्ञानमनुमितिप्रमातत्करणम
नुमानंप्रमाणंइत्येकंलक्षणं पथार्थलिंगज्ञानाज्ज्ञापमानासाध्यविशिष्टपक्षाकारांतःकरणवृत्तिरनु
मानमितिद्वितीयंआप्तवचनजन्यंज्ञानंशब्दप्रमातत्करणंशब्दप्रमाणमित्येकंलक्षणंआप्तवचनजन्यापदार्थसं
सर्गाकारांतःकरणवृत्तिरितिद्वितीयंशब्दप्रमाणलक्षणं आप्तस्तुस्वकर्मरूपभियुक्तोपीरागद्वेषविवर्जितःज्ञा

नवानशीलसंपन्नआप्तोनेयस्तुतादृशःइदंतुज्ञानोपरेष्वेवास्मल्लक्षणंवस्तुतस्तुयथाभूतस्यार्थस्योपरेषापु
रुषस्यैवसाधारणंलक्षणं उक्तेषुपदार्थेषुकेचित्प्रत्यक्षेणासिध्यंतिकेचिज्ज्ञानुमानेनउभाभ्यांचपत्रसिध्यंतितछा
स्त्रप्रमाणेनसिध्यंतियथेंद्रीरेवानांराजाउत्तराःकुरवःसौवर्णोमेरुःस्वर्गेसरसःगतेनप्रत्यक्षानुमानागम्या
अपितुवसिष्ठादयोमुनयोवदंतीति यथाचप्रस्थादिनामानेनधान्यानिमी।पंतेतुलयाचंरनारीनितथातत्ता
निप्रमाणैःप्रमीयंतइतिअत्रचैषाज्ञानप्रक्रिया तत्रांतःकरणस्येंद्रियाणांचाविभक्तःसंकोचविकासशीलोयंभागो
वृत्तिरित्यभ्युपेयतेभागगुणाभ्यांतत्वांतरवृत्तिःसंबंधार्थंसपेतीतिसांख्यप्रवचनस्त्रातभागोविभक्तोव्
यवस्तस्माद्गुणास्त्रतत्वांतरंपदार्थांतरंअविभक्तावयवस्पर्शःतथाचांतःकरणवृत्तिरिंद्रियवृत्तिश्चार्थे

संनिकृष्टाभवतिततश्चेन्द्रियवृत्तासहार्थाकारपरिणमतेसार्थाकारवृत्तिर्गुणरूपासाचसर्वात्मनाविभतेपिस्वस्वा
मिन्येवात्मनिमतिर्विंवतेनान्यत्रअनादिस्वस्वामिभावस्यप्रतिबिंबनियामकत्वात् अन्यथातिप्रसंगात् मति
र्विषयाधिष्ठानगताचानुद्रिक्तेर्विकारःपरिणामःस्वतंचस्वामिप्रकाशिनवृत्तिजन्यसंस्कारवर्त्तेस्वामित्वेस्वनि
ष्ठसंस्कारजनकवृत्तिप्रकाशकत्वंसाचवृत्तिरात्मनिस्थितासतीअर्थाकारात्माकारचस्वसमानाकारं
परिणामांतरंधत्तेसएवात्मनिवृत्तिमतिर्विंबोविषयाख्यःसंबंधवृत्तिनवृच्छित्त्वैचैतन्यंप्रत्यक्षप्रमाघटमहंजा
नामीत्याकारार्थोत्पत्तिरविषयिणीतदुक्तंअदृश्योदृश्यनेरुद्धग्रहीतेनेपथेदृना तथानुभवमात्रात्माहृश्ये
नात्मावलोकतेदृश्येनवृत्त्यारूंपचप्रत्यक्षप्रमाणवृत्तिर्विषयदेशेजायमानात्रैवात्मिमतिर्विंवते आत्मनोविभु

त्वात् यत्रेंद्रियद्वारंविनामनःस्वासनावशाद्यत्रार्थेनसहसंबंध्यतेतत्रार्थाकारवृत्तिर्नसंप्रत्यक्षेउक्तंचशरीरा
त्स्वासनाक्षयमुत्सृज्यपत्रचिन्नविहंगमःस्वासनावशाद्यानिनत्रैवात्मात्मप्रतेरितावासिरुतिमत्यत्रम
क्रियाएवंप्रमिमाजन्यसाध्यविशिष्टपक्षाकारवृत्तिरनुमानंप्रमाणतत्प्रतिबिंबावच्छिन्नंचैतन्यंअनुमिति।
प्रमाश्चनुमानप्रक्रिया पक्षार्थपदार्थस्मृतिजन्यापदार्थसंसर्गाकारवृत्तिःशब्दप्रमाणंतत्प्रतिबिंबावच्छिन्नं
चैतन्यंशाब्दीप्रमाइदंप्रमाणहयमातरमेव अपरोक्षत्वंपरोक्षत्वंस्मृतित्वंचसंशयत्वंविपर्ययत्वंप्रमात्वंअ
प्रमात्वंचसर्वेषुतिधर्माएवतेषांप्रतिबिंबवशाच्चैतन्येप्युपचर्यंते तत्रपरोक्षत्वापरोक्षत्वस्मृतित्वानिजातयः
पक्षार्थवृत्तिःप्रमाऽपक्षार्थवृत्तिरप्रमाचेतिसंशयत्वंभासमानविरोधोभयकोटिस्पृग्वृत्तिः यत्रयत्राक्षि

तत्रतत्रिश्चयोविपर्य्ययःप्रमाश्रादिविभागविषयोविज्ञानाचार्पोणंकारिका प्रमाणाचेतनःमुद्दुःप्रमाणंवृत्तिरेवच
प्रमार्थाकारवृत्तीनांचेतनेप्रतिबिंबंप्रतिबिंबितवृत्तीनांविषयोमेयश्चचेतनयःसाक्षिभास्याःस्युःकरणात्वान
पेक्षणात् साक्षाद्दर्शनरूपंचसाक्षित्वंसांख्यस्यचिन्मिश्रज्ञानस्वरूपजन्यत्वंविनाशित्वंआत्मधर्मित्वंचप्रति
बिंबावच्छित्तेनोपपादनीयंआत्मस्वरूपस्यज्ञानस्यनित्यत्वाच्च विशेषेहिविधिनिषेधौविशेषणमुपसंक्रा
मतःसतिविशेष्यबाधेऽनिष्टापात्आधाराधेयभावोपिखेखगेश्वरमितिवदुपपादनीयःवृत्तीनामा
त्मनिप्रतिबिंबेप्रमाणांतस्मिंश्चिदृप्योस्कारेसमस्तावस्तुतृष्टयःप्रमास्ताःप्रतिबिंबितसरस्वतीवदुमाद्रति
बाधितेऽतिप्रसंगतोज्ञानक्रियाअत्रचशास्त्रेचुकाःसशास्त्राविरोधिनःशास्त्रीयव्यवहारोपयोग्यारूप

दार्थाःशास्त्रांतरसिद्धास्वप्नाद्याःसारदानंवदंतरवदितिसांख्यप्रवचनसूत्रात् सचेतनःसारमाद्यात्मुख्ये
भ्यश्चपदंतदितिस्मृतेश्चर्थतेसर्वैप्रकृत्यादिपदार्थोःसंहतत्वपरार्थत्वत्रिगुणत्वप्रतिक्षणपरिणामित्वादिहेतुभि
श्चत्वारोयास्तेभ्योप्यधिकंहेयंदर्शयतित्रिविधंशारीरंमानसंच तत्रशारीरंनामवातपित्तश्लेष्मणांवैषम्याद्य
दुःखमुत्पद्यतेज्वरातीसारविषूचिकादिभवंतच्छारीरमुच्यते कामक्रोधलोभमोहविषादेर्ष्यादिसंचमानसमित्यु
च्यते अधिभूतेभ्योभवत्याधिभौतिकंमानुषंमृगपक्षिसरीसृपस्थावरेभ्योयदुःखमुत्पद्यतेतदाधिभौति
कंअधिदैवेभ्योज्ञानमाधिदैविकंशीतोष्णवातवृष्टिवज्राद्यदुःखमुत्पद्यतेतदाधिदैविकंअनेनत्रिवि
धेनदुःखेनाभिहतस्यात्मजिज्ञासोत्पद्यते यथाहिदुःखमयानीमेविषयासेतिकृत्वास्वतन्त्रनिरुपणास्पुरुषार्थसं

वंधरशीपत्ति रतत्पुरंपापापर्यंतरात्स्नात्वाकृतकृत्यःस्यान्नपुनस्त्रिविधेनदुःखेनाभिभूयते २५ रतत्स्मार्थंएव
तद्यापापर्यंपरंशास्त्रंनरेकाद्यापापर्याहुत्कृष्टमित्यर्थेःन्यायवैशेषिकोक्तस्यापापस्यसमूलकृषनाद्समूल
कीर्तनंतत्कृषनेनचेदंसंपूर्णात्स्नात्वाकृत्वाचपरंसर्वोत्कृष्टमित्यर्थेःश्रुतिस्मृतीपालनापनीयरकंमेवाहिनीपं
त्रेलासीनस्मादव्यक्तमव्यक्तमेवाक्षरंतस्मादक्षरान्महत्तत्वंमहतोवैअहंकारःअहंकारात्पंचतन्मात्राणि
तेभ्योभूतानीतिसृष्टमेवसांख्ययोगोक्तमहदादिक्रमेणसृष्टिःश्रुपनश्चिरतेनसांख्यप्रक्रियापाकृत्वाकि
कारणमनन्तोक्तिरपिनिरस्तारात्मंसम्यक्स्नात्वात्मानात्मविवेकसाक्षात्कारद्वारात्कृतकृत्यःस्यान्निष्प्रत्यूहयोजनः रम.
स्यादित्यर्थेःकिंप्रयोजनंतदाहनपुनस्त्रिविधेनदुःखेनाभिभूयतइतिपूर्वोक्तेनत्रिविधेनदुःखेनाभिभू २३

यतेदुःखात्यंतनिवृत्तिरुपोमोक्षोभवतीत्यर्थेःननुदुःखंतावत्त्रिविधंअनागतंवर्तमानमतीतंचेतिसांख्ययोगवेदी
नांनोरुसत्कार्यवादाश्रयणात्सर्वमेवकार्यंभवत्यतएवागामिनिमंअनागतोघटोवर्तमानोघटोतीतोघटइति
अवस्थात्रयेपिघटस्यावस्थाधर्मिणोनुगतमत्यंतागामभावमध्वंसयोरानंगीकारात् नचतत्कालेऽप्र
मभावमन्ययइतिवाच्यं सामग्रिकात्यंताभावेनैवतदुपपत्तेरितिरवंचानागतोतीतदुःखयोरभावोनपु
नपुरुषार्थःभोग्यदुःखाभावस्यैवपुरुषार्थत्वात्तर्तमानदुःखंचभोग्यमपिभोगेनैवनश्यतीतितदभावोपिना
पुरुषार्थःपुरुषप्रयत्ननिरपेक्षत्वात्पुरुषप्रयत्नसापेक्षस्यैवपुरुषार्थत्वात्तथाचकथंदुःखाभावस्यपुरुषा
र्थत्वमितिचेदुच्यतेअनागतदुःखस्यभोग्यदुःखहेतुतयातदभावस्यपुरुषश्रुतिसाध्यतयापुरुषा

पीत्वेदुःखहेतुछेदेपुरुषव्यापारात्मापश्चितवहिनितदुक्तंपंतंजलिनाहेयंदुःखमनागतंविवेकख्यातिरविद्यावाहानो
पायइतिसत्रद्वयेनसांख्यानांचसर्वात्मनामवैधर्म्याभेदसाक्षात्कारएवतत्त्वमसिवाक्यार्थोनाविभागादितन्मतस्यो
वाभिमाननिवर्तकत्वात्तद्वाक्यस्यचश्वेतकेतोरन्यत्वाद्यभिमाननिरत्यर्थमेवमृतेःतथाचसमाधिश
ष्टवित्सामान्यंतत्पदंचावस्थाविशिष्टंपदार्थसामान्यंतंपदार्थमात्रवैधर्म्येवाक्यार्थःएवंसर्वाभेदश्रुतीनामवैधर्म्य
मेववाक्यार्थःतदुक्तंविज्ञानाचार्यैरस्मद्गुरुभिर्भाष्यश्लोकेनएकोहितीयइतिवेदवचासिपुंसिसर्वाभिमान
विनिवर्तननोस्मृतौवैधर्म्यतत्स्वाभिन्नविरहंवदंतिनाखंडतांस्वस्वधर्मेणतावियोधात्तथाचमद्भक्त्यादिविधिरू
सर्वात्मनामवैधर्म्याभेदसाक्षात्काराकर्तृत्वाद्यभिमाननिवर्तनेतत्कार्यरागद्वेषधर्मोयमुत्मारात्सर्वात्मत्वक

मेरागोचाविद्यारागादिसद्भावपुंछेदेनजन्माद्यारंभकात्मारब्धसमाप्त्यनंतरंपुनर्जन्माभावेनभोगापवर्गसमा
प्तेःकरणनाशेनैवत्रिविधदुःखनिवृत्तिरूपोमोक्षोभवतीतिपरमाकृतकृत्यता श्रद्धंचात्रावधेयंगुरूपदेशशास्त्रा
भ्यामुत्पन्नमपिज्ञानंअपरोक्षत्वायाभ्यसनीयमेव अपरोक्षज्ञानविनाऽपरोक्षाविद्यानिवृत्यसंभवात् अपरो
क्षभ्रमेहिसमानविशेष्यकापरोक्षविपरीतनिश्चयस्यैवनिवर्तकत्वावधारणात् तथाचोक्तंवाशिष्ठेअपि
विज्ञाततत्त्वेननेत्यभ्यस्यमिदंसदाननामसमाग्लक्तकफलंबुप्रसादकंअंतर्धौतविनाशयशोदोषोयोनहिस्नमः
ननश्यतितमोरामकृतयादीयवार्तयेति एवमभ्यासाकोमलंकंटकन्यायेनज्ञानेज्ञातेयोगारूढइत्युच्यतेयोगी।
पर्वस्तुपुजानःततपरःपरमहंसाश्रमेणविक्षेपकारणकर्मणिसत्काज्ञाननिष्ठापर्यंतमभ्यसेत्सत्वा

सनाविद्योच्छेदोज्ञानमिष्यतेततःसपुनर्जीवन्मुक्तोगुणातीतरतिर्वोच्यते गुणाभिमानस्त्यक्तमेवगुणातीतत्वं जीवन्मुक्तस्यचलक्षणंनोक्तेतिनास्तमागतिसुखदुःखेसुखप्रभावयोपूर्वस्मिन्निर्यस्मसजीवन्मुक्तउच्यते रागद्वेषभयादीनामनुरूपंचरन्नपियोन्यथैवदृश्यतेऽसौजीवन्मुक्तउच्यते रतावहैवखलुलिंगमलिंगमर्तेःसशांतसंसृतिविभ्रममिवेत्स्य नस्यस्यन्नदनकोपविषादमोहलोभापरायनुदितेनिगुणमनुत्तरंतिऽनन्यसाधनसंस्यविद्यायांमेभगवद्भक्तेरवासाधारणकारणंतंजेयंअनयाहरंतविघ्नयोगश्चभवतेवतयावोक्तंश्रीभागवते। येत्वेरविंदाक्षविमुक्तमानिनस्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धय·आरुह्यकृच्छ्रेणपरंपदंततः पतंत्यधोनादृतयुष्मदंघ्रयः॥ स्वेऽरंजनःश्रेयःश्रुतिभक्तिमुदस्यतेविभोक्लिश्यंतियेकेवलबोधलब्धये तेषांमसौक्लेशलएवशिष्यतेना

रम॰ २५

सद्यथास्यूलतनुधर्मानभिमानीतनाःकेवलवैस्मयानादृशवोभगवद्भक्तिंपुरस्कृत्यसामान्यतोज्ञानमार्गमेव। संजगृहेतितेतुविद्याविवेकानभिज्ञाःस्थूलमतयश्चवारदोषेचसांख्यविद्याधिकारे मायाप्रवर्तकोविस्मोकृताभक्तिर्दृढान्तरंगासुखेनप्रकृतेरन्यंसंदर्शयति।दीपवत्। विनेहि स्वरूपयोगःसिद्धोभवतुजगत्सृष्टिकोना।अश्रित्यनिगडीपादयकृमतिंचंचलमनस्मान्मुमुक्षोःसुस्थोमार्गःश्रीविष्णुंश्रयःचिंतेनचिंतयानेनवंच्यतेध्रुवमन्यथेति भगवद्दीनांचतुर्दशाध्यायांते मांचयोऽव्यभिचारेणभक्तियोगेनसेवतेसगुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयायकल्पतइतिब्रह्मभूयापदेनत्वेनाभिव्यक्तये गुणाभिमानीतुनदवच्छिन्नत्वेनैवाभिव्यज्यते तस्माद्भगवद्भक्तिमुख्यसाधनंसांख्यविद्यायामितिसिद्धं कृतंपरोपकारायसतांचरितंयत्नाच्छ्रीपंतेनमेमीयतांकृष्णःपरमात्माजगद्गुरुःस्वयंच।

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

त्मस्मरणैकः कर्तागोपालबालकः श्रीकृष्णाख्योमहेशानोदारपेत्रसमस्तंहं पुरुषार्थंबुभुत्सनांबोधायैव
मयेदंतेभ्यःसमर्पितंचैतनेनापिप्रीयतांहरिः इतिभावाविष्कृतापरीक्षितसनुगणेशकृतंतत्त्वयाथार्थ्यदीपनं
नंसंपूर्णं श्रीसंवत १९३७ मीः कार्तीकवदी५ शुभ

भगवान लालेन का श्यां संशरीत ए
तत्त्व याथार्थ्य दीपन
सांख्य पुस्तके
वि० सं १९३७